

Zempléni Múzsza
A Tokaj–Hegyalja Egyetem lektorált tudományos folyóirata

Szerkesztőség

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor
Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István
Szerkesztők: Egey Emese, Haffner Anikó, Lovas Anett
Grafikai szerkesztő: Telling András
Szerkesztőségi titkár: Tóthné Durányik Angéla

Szerkesztőbizottság

Prof. Dr. Baráth Béla Levente PhD	Dr. Koncz Péter PhD
Dr. Bene Zsuzsanna PhD	Dr. Lapis József PhD
Prof. Dr. Bolvári-Takács Gábor PhD	Prof. Dr. Pusztay János CSc
Dr. habil. Csorba Dávid PhD	Dr. Takács Ádám PhD
Dr. habil. Kelemen Judit DLA	Dr. habil. Ugrai János PhD
Dr. Koncz Gábor PhD	

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány, Sárospatak.
Adószám: 18442960-1-05 Bankszámlaszám: 11994105-06429168-10000001

Szerkesztőség: Tokaj–Hegyalja Egyetem, 3950 Sárospatak, Eötvös u. 7. I. em. 52.
Kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Kiadói és szerkesztőségi elektronikus levelezési cím: titkarsag@zemplenimuzsa.hu

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk.

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft.

Előfizethető átutalással a kiadónál. Előfizetési díj egy évre 2000,- Ft.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Támogató: Tokaj–Hegyalja Egyetemért Alapítvány

Számunk szerzői

Bodnár Krisztián történész, segédlevéltáros. *Bojtor Csaba* okleveles növényorvos, egyetemi tanársegéd, PhD-hallgató. *Csépe Valéria*, az MTA rendes tagja, pszichológus, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó. *Dobrik István* dr. univ. művészettörténész, ny. múzeumigazgató. *Figula János* irodalomtörténész, PhD-hallgató. *Horváth Éva* környezetgazdálkodási agrármérnök, egyetemi tanársegéd, PhD-hallgató. *Kovács Tibor* dr. univ. kertészmérnök, szőlész-borász, c. egyetemi docens. *Kürti László* PhD kulturális antropológus, egyetemi tanár. *Lapis József* PhD irodalomtörténész, kritikus, költő, szerkesztő, könyvtáros. *Lovas Anett* irodalomtörténész, egyetemi tanársegéd, PhD-hallgató. *Molnár Dávid* PhD irodalomtörténész, tudományos főmunkatárs. *Nyiri Péter* nyelvész, irodalomtörténész, múzeumigazgató. *Sándor Zsuzsa* PhD festőművész, kommunikációkutató, egyetemi docens. *Venczel Sándor* dr. univ. közgazdász, színiigazgatási szakember. *Zsigrai György* dr. habil., PhD, agrármérnök, talajtani szakmérnök, tudományos főmunkatárs, c. egyetemi tanár.

KÜRTI LÁSZLÓ

Családtörténet, autoetnográfia és a szocialista cirkusz¹

Bevezetés

A családi konfliktusokkal a történetírás, az irodalom és az antropológiai kutatás már régóta foglalkozik; az ókori drámák központi témái. Az egyéni történetek folyamatosan emlékeztetnek a család fontosságára, a rokoni ágra és a leszármazásra, a családtagok kapcsolatainak bonyolultságára. Mindenki, aki részt vesz a múlt kreálásában, küzd azért, hogy átrendezze a családi viszonyokat és a különböző családtagok közötti közelséget, illetve távolságot. Egyre több információ napvilágra kerülésével vitatott és személyes síkra terelt nézetek válnak láthatóvá, s így minden családtörténet konstruált. Az utókor olvasó „énje” minél több ténnyel felvértezve láthatja a megélt változatos világokat, a családtörténet sajátos miniatűr verzióját. Tanulmányomban különböző egyéni és családi példákat mutatok be azzal kapcsolatban, hogy mi, antropológusok miként vonatkoztatunk elbeszélgetéseken keresztül további elbeszélésekre, és hogyan antropológizáljuk a személyes történelmet. Az eredeti indítást ehhez az elemzéshez egyfelől az indokolja, hogy megértsük az önéletrajzi elbeszéléseket és a családi narratívát a közösségi élettörténetben, másfelől az emlékiratok és önéletrajzok által generált nagy érdeklődés és vita motiválja. A szocializmus előtti és alatti családi történetek és egyéni életutak – a visszaemlékezések, amiket egyes antropológusok, nem kis malíciával, posztoszocialista nosztalgiának és emlékezésiparnak („memory industry”) is neveznek – hagyománya igen terjedelmes irodalmat produkált.² Ebben az elemzésben a családom egyéni életútjaira támaszkodom, tehát munkám családtörténeti rekonstrukció és autoetnográfia is egyben. Érvelni szeretnék a múlt és a közelmúlt életrajzi beszámolóinak kombinációján alapuló személyes antropológia fontossága mellett.³ A személyes antropológiában a cél nemcsak a családtörténet rekonstrukciója, az „én” fókuszközpontúsága, ami – valljuk be – úgyis csak töredékes lehet, hanem egy nagyobb közösség történelmi nézőpontjához való csatlakozás, annak kiegészítésének a lehetősége is. Amennyiben hasznosítani akarjuk az önéletrajzi családi beszámolókat, és ha szeretnénk fejleszteni ezt antropológiai használathoz, módszertani problémánk mindenképpen: a megkérdőjelezhetőség. Mi több, mivel a személyes élettörténet és elbeszélés többnyire az írott és a szóbeli emlékezeten alapul, bizonyára feltételezi, hogy a teljes egész áll (a) önéletrajzi emlékből,

amely egy bizonyos fokig a kutató visszaemlékezése múltbéli tapasztalataira, (b) a tudósító(k) önéletrajzi elbeszéléséből, és (c) a csoportnak vagy régióknak az írott vagy beszélt történelméből az adott kérdésben.⁴

A legelső kérdések egyike, amely minden kutatót érdekelhet: lehetek-e önmagam tudósítója? A válasz erre a csaknem banális kérdésre bizonyára igen. A múlt felidézésében saját tapasztalataimra támaszkodom, amelyek személyes visszaemlékezések nyilvános és privát eseményekről. Ki volt az én másik – az én „jelenlegi” informátorom? Mindenekelőtt édesanyám, akivel az életemet töltöttem, másodrészt pedig az apám, akit nem ismertem, és akivel csak egyetlenegyszer voltam együtt, amikor még kicsi voltam, és a saját etnográfiai „énem” még nem fejlődött ki. Valószínű, hogy az a sztereotíp állítás, amit a gyerekek egy széttört családban tudnak rekonstruálni, elfogult, gyakran egyoldalú nézőpontra alapuló családtörténet. Bizonyára az én tudásom az apám családjával kapcsolatban is egyoldalú, azon alapul, amit édesanyám mondott nekem, illetve amit jóval később, már felnőtt fejjel kutatóként sikerült megtudnom. Amit Julia Kristeva írt az *Apa, szerelem, és száműzetés*ben nagyon közelinek tűnik a saját kutatásomban, mivel a „heterogén jelentőség és értelem” az elveszett szülő és családi történelem fájdalmas keresését is magába foglalja.⁵

Az, hogy egy ember mit tud családjá múltjáról, sok tényezőtől függ. Ez volt a helyzet egészen 2000 februárjáig, amikor az apám féltestvérének temetésén értesítettek az apám naplójának létezéséről. Ez teljesen új világot nyitott meg számomra, mivel alternatívát nyújtott az anyám történeteinek és saját ismereteim túl. Nyilvánvalóan amit az apám megkísérelt elérni a naplójával, egy nagyon fontos megörökítése egyszerűre átdolgozása a családi és közösségi történelemnek. Egy jóvátétel felajánlása mindkettőnknek, azért, amit érzett, teljesen méltán azzal, hogy ő elvesztett engem, egy fontos személyt a múltjából – a fiát, akit siratott egész hátralévő életében. A pszichoanalitikus Roy Schafer írja, hogy a múlt átalakításán keresztül tesszük halhatatlanná az elveszett tárgyat, és változtathatjuk valósággá.⁶ Én azonban nem keresem a valóságot a családommal kapcsolatban, inkább megfontolom Edmund Leach megjegyzését, ami érvényes úgy az etnográfiai, mint a családi narratívákra: „a legtöbb néprajzi monográfia fikció, amelyben a múlt válik fikcióvá a tudós felfedezése által”.⁷ Mindazonáltal az apám naplójának felfedezésével ezzel vitáznom is kell, mert bár én rekonstruálom a családi beszámolót, de ez a történet az emlékezet teljes mozaikján, személyes tapasztalatokon, valamint írott és elbeszélt önéletrajzon alapszik. Nyilvánvalóan a „családi tudattalan”, a rejtett történetek és traumák azok, amelyekkel feltárjuk a múltat, és ezzel a távoli szereplők szenvedélyeit, szenvedéseit is feltárjuk, tudatosítjuk.⁸

Ez az önéletrajzi leírás tudatos kutatás a lehetőségek után, amelyben újra tudjuk alkotni egy kiegyensúlyozottnak ismert nézetét a múltnak. Egyben egy eredendő ellentmondásos visszaemlékezés a múlt erősen szelektált információhálójában. Fontos ebben a kutatásban az a tény, hogy a múlt mint vitás valóságra tekintek, és nem úgy, ahogyan bizonyos esetekben megkövetelné a nosztalgia: egyoldalú valóságra. Ennek a múltnak vitatása a magyar történelem közvetlenül a második világháború

utáni, és többnyire a szocializmus alatti periódus szemléletének vitatása. Bizonyos értelemben ez egy szimbolikus visszatérés is a szülőházamba, amit 1974-ben hagytam el. Ugyanakkor vizsgálom az 1940-es évek végének és az 1950-es évek elejének szocialista múltját is – erre az időszakra a kényelem kedvéért itt mint a magyar sztálinizmusra hivatkozok –, amikor még meg sem születtem, majd mindenestre túl fiatal voltam még ahhoz, hogy képes legyek tényekre visszaemlékezni. Nagyban hasonlít ez az autoetnográfiai történet az angol szociálanropológus, Peter Loizos (1937–2012) munkásságához, aki édesanyja halála után kezdett el foglalkozni családjá történetével, a Ciprusról elmenekült édesapja múltjával, akivel csak kétszer találkozhatott életében.⁹ Loizos későbbi munkásságát alapvetően meghatározta a széttöredezett családjának emléke és saját fájdalma, viszont talán éppen ezért (ennek ellenére?), alkotott páratlan etnográfiai leírást hazájáról, migráns honfitársairól.

A pártállam alatti gyerekkori tapasztalataim rekonstrukciójához családi eseményekből, rokonok életrajzaiból és az apám naplójából tudok szelektálni: nem feltétlenül azért, hogy megcáfoljam, hanem inkább kiegészítsem a hivatalos történelem egyes részleteit, és vizsgáljam a szocialista múlt nagyszabású narratíváját. Osztom Rom Harré véleményében, aki szerint „az életrajzi beszámolók nagyon egydimenziójúak lehetnek, mivel minden keresztlátást csak egy nézőpontot használnak, egyesítve a történelmet és önmaguk bemutatását, illetve önmaguk imázsát; a történelem önmaguk bemutatása, önmaguk bemutatása maga a történelem.”¹⁰ Nyilvánvalóan a múlt megismeréséhez használhatjuk fel az életrajzi beszámolókat és a családi elbeszéléseket, amelyek alapvető haszna, hogy képesek összekapcsolni azokat az „érzéseket”, amelyeket eltitkoltak előlünk, kicsit nagyképpen írva: a történelem elől. Viszont, miként azt felfedeztem apám naplójának olvasásával, nem árt elővigyázatosnak lennünk, miután a szövegek éppen ezeket az érzéseket és történeteket foglalják magukba; a családi történetek, önéletrajzi anyagok és naplók újrafeldolgozásával megváltoznak az érzések és így megváltoztathatják az történetet is különböző pontokon. Ez az, amit Harré „perspektivitásnak”, az emlékek feltérképezésének, a múlt eseményeinek felelevenítésének hív.¹¹

Az önéletrajzi beszámoló sarkalatos pontja volt annak felfedezése, hogy a családom története keresztül-kasul szeli Magyarországot majdnem egészét. Felfedeztem, hogy a mozdulatlan vagy a helyhez kötött hagyományörző közösség képzetét – amely teljességgel megalapozott lehet egy bizonyos kontextusban vagy helyszínen – mint szándékos mitologizálást, el kell oszlatnunk. Nyilvánvalóan sok kérdés marad megválaszolatlanul majd az apám naplója, illetve az édesanyám történeteinek alapján, amin felnőttem, és ami összefonódott saját emlékeimmel, továbbá a körülvevő családi emlékek többségének hasznosságáról. A rokoni családi narratívák önálló elemzést igényelnek, hiszen ezek szövevényes és szerteágazó, sokszor egymásnak ellentmondó visszaemlékezések. Természetesen egy napló, mint a legtöbb társasági diskurzus, túlságosan kihasználható kibúvók kieszelésére, tagadásokra és ferdítésekre (hazugságokra?) azzal kapcsolatban, ami valójában történt. A hazugság csakúgy, mint az igazság, nem egyszerű, felfedése komplex folyamat, miként arra John Barnes figyelmeztet

minket.¹² A múltbéli események igazságának mindig többféle fajtája létezik, miként a hazugságot is – a tényátadás szándékolt hiányát – különböző módokon érhetik el. A családi önéletrajz esetében ez egyáltalán nem baj, de ezek a koholmányok vajon védelmezően, jóhiszeműen, vagy rosszhiszeműen hazudnak? Másként fogalmazva a kérdést: hitelesíti, aláassa vagy éppen torzítja a családi narratíva és az ehhez kapcsolódó visszatekintő autoetnográfia a közösség társadalomtörténetét?

A családi narratívák

A családom múltját rekonstruálva úgy gondolom, hogy édesapám és édesanyám is úgy hitte a saját szemszögéből, hogy jót cselekszik: az édesanyám a megnyert gyermekelhelyezési per által, az édesapám pedig az „igazság” leírásával akarta védelmezni a gyermeke jólétét. „Másoknak való hazudással jutunk el a magunknak való hazudozásig” – és ez a gondolat már nem tér el gyökeresen Nietzsche megfogalmazásától, miszerint a hazugságok leghétköznapibb formái, amiket magunknak mondunk.¹³ Bár minden egyénnek szüksége van az önbecsapás néhány formájára – hogy elhiggyék azt, hogy az ő hazugságuk nem is hazugság, hanem valamiféle igazság –, és néhány önbecsapásra azért, hogy feloldják a belső konfliktusokat a „nézőpontok valóságában”.¹⁴ Így a múltból való beszélgetésekben „a kikérdezés megingatja az alanyt a hivatalos igazság állításában”.¹⁵ Az apám megkísérelte az önéletrajzában megkérdőjelezni a hivatalos valóságot a válóper utáni gyermekelhelyezési per kapcsán. Így vallatta az államot, hogy miként ad előnyt az anyáknak az apákkal szemben. A saját múlt leírásával, egy alternatív valóság megteremtésével apám megőrizte erkölcsi egyenességét, esélyt adva nekem egy kiegyensúlyozottabb múlt megtanulására. A családi életrajz ilyenformán a történelmi tények megkérdőjelezését jelenti (még ha az eredetileg nem is volt szándéka), a múltbéli események perspektíváinak kiegyensúlyozását, sőt a „hivatalos” múlttól való önfelszabadítást, megnyugvást nyújthat.

Esetemben ez a 18. századig visszavezethető magyar paraszti társadalom komplex történelme.¹⁶ Amikor az édesanyám és az édesapám találkoztak a második világháború végén, mindkettőjük családja elveszítette mindenét a háború pusztításában, lelki ismeretlen birtokspekulánsok, bankok vagy épp a mindenkifeletti állam által. Anyám családja egy teljesen más valóság, a Hajdrikok története. A névből is kiderül, hogy németek (Heydrich) voltak az ősök, akik az 1700-as évek utolsó évtizedeiben érkeztek a Habsburg Birodalom területére. A telepeseket a Grassalkovich- és az Almássy-birtokra hívták be Zsádány és Kompolt földjeit megművelni.¹⁷ A felbomló német családok lassan aztán szétszéledtek az Almássy-birtokokra, köztük Törökszentmiklósról és környékre. A törökszentmiklósi, tiszatenyői és kengyeli majorokon élő felmenők múltját sokáig rejtély övezte. A családi hagyomány megőrizte Hajdrik János (1865–1932) és Bana Klára (1869–1926) személyét, akik kilenc gyermeket neveltek fel. Ez a gyermekszám nem volt éppen példa nélküli a magyar parasztság körében, bár tipikusnak sem nevezhető azokban az időkben. Miként a mondás is járta családunkban: „több száz, több kéz”. Tulajdonuk egy darabka föld és háziállatok voltak.

Apám ősei Nagykőrösről származtak, ahová a török uralom idején költöztek Tiszakürtről (az első nevek még Kürti Szabó Pál és hasonlóak a levéltári anyagokban). A gazdag mezővárosban is tanyasi élet maradt nekik osztályrészül. Ma is egy számomra becses helynév őrzi a családi múltat a város külterületén (Kürti-lapos). Dédnagyapám (Kürti József, 1864–1932) egy fényképről „ismerem” csak: szép, nagybajszú, magas férfi volt. Feleségül a jászberényi születésű Juhász Máriát (1865–1939) vette el, akinek szülei a lajosmizsei tanyavilágában egy húszholdas földet műveltek.¹⁸ Hogy miként találkozott a református nagykőrösi gazdalegény a római katolikus jászberényi leánnyal, sohasem derült ki. A házassághoz persze az is kellett, hogy dédnagyapám áttérjen a katolikus hitre. Nyolc gyermeket neveltek fel, köztük nagyanyámat, Borbálát, azaz Borcsát (1889–1971), aki hamar a család dolgos tagjává vált: annyira dolgossá, hogy sikerült két törvényen kívüli gyermeket is szülnie. Előtte persze férjhez ment, és szült három gyermeket, ám férje 1915-ben hősi halált halt a fronton.

Özvegy nagyanyám újból férjhez ment, Szikora Ferenchez, de több gyermeke nem született. Apámat Kürti Lászlónak (1919–1981) keresztelték, de mindenki beceneven, „Kisszikorának” szólította, azon egyszerű okból is, hogy kislány volt. Az egyetlen információ ezzel kapcsolatban az apám naplója: „Az apám neve Szikora Ferenc. De mivel szerelemgyerek vagyok, az anyám nevét örököltem, ami Kürthy” (Napló, 1. o.).¹⁹

Apám a naplóját 1955-ben kezdte írni, saját magát pár szóval jellemezi:

„Én egy kicsi, kék szemű, szőke, jó testfelépítésű ember vagyok. Érzékeny, ugyanakkor érzéki ember vagyok. Mikor még csak első osztályos voltam, szerelmes lettem egy tanárnőmből. Egy kicsi lányba is szerelmes voltam, aki sajnos nagyon hamar meghalt. Sokáig szomorú voltam, de a valódi érzéseimet nem mutattam ki. Hú keresztényként, hatévesen a halálról gondolkodtam, mert azt hittem, hogy angyallá változhatnék.” (Napló, 1955:2–3)

Szorgalma ellenére apámat mezőgazdasági munkára szánták, és csak a hat alaposztályt és a szakiskola egy évét fejezte be. Szülei erőltették a szabómesterséget, s apám akaratlanul ugyan, de szófogadóan tűrte a tanonciskola első másfél évét, hamar rájött azonban, hogy abszolút nem szerette ezt a szakmát:

„Szüleim mezőgazdasági munkások voltak. Természetszerűen belőlem is parasztot akartak faragni. Utána csak annyit tudtak, hogy az iskola alatt és után, pásztorként dolgozzak.” (Napló, 1955:1–2)

Apám tisztelte a hagyományos életmódot, rendkívül vallásos ember volt, de nem követte a szülői tanácsot, zenész lett:

„Egyszer, amikor pásztorkodtam, lehetőségem nyílt egy cigánytól hegedűt vásárolni 2 pengőért. Attól fogva, teljes szívvel kezdtem zenét tanulni.” (Napló, 1955:5)

Ez bizonyára jó vétel volt ahhoz, hogy az egész életét hegedű- és tangóharmonika-zenészként töltse, ami szegyetlenjes szakma a parasztságnak szemében, és tipikus nomád

életmódot takar. Az apám nyilvánvalóan elszántan, és akaratlanul kompromisszumot kötve, az éjszakákat és hétvégeket kezdte az otthontól távol tölteni, hogy cigányzene-
nekarokkal, esküvőkön, keresztelő lakomákon és egyéb ünnepi alkalmakon zenéljen. Talán épp az alacsony termete miatt 1941-ben csak néhány hónapot szolgált a magyar hadseregben, és még a harcoktól is megkímélték őt. Miként több magyar férfinak is akkoriban, a seregben nyílt először alkalma szerelmi kalandokat tapasztalni, és a nőkről, illetve a szexualitásról tanulni. Az apám szavaival:

„Amikor huszonegy éves voltam három hónapra besoroztak a magyar hadseregbe. Tulajdonképpen ekkor volt életemben először lehetőségem arra, hogy megérintsek egy nőt.” (Napló, 1955:6)

Apám sorsát egy színtársulat vendégjátéka pecsételte meg, amiről ezt írta:

„1943 júliusának elején Lajos Antalról elnevezett színtársulat jött Lajosmizsére. Abban az időben, a helyi táncklubban hegedültem, és mivel a színtársulatnak nem volt saját hegedűművésze, engem hívtak, amit én örömmel elfogadtam. Utána megszerettem a színházat, és égtem a vágytól, hogy színész lehessenek, úgy éreztem, hogy eljött az én időm, és végre életem vágya beteljesülhet”.

A paraszti szegénységből egyfajta kiutat jelentett neki ez az élet, sőt még statisztaként is feltűnt két 1952-es játékfilmben. Az elkövetkezendő tíz évben különböző cirkuszokkal járta körbe Magyarországot, és zenészként, illetve bohócszámok résztvevőjeként is bemutatkozott. Azután, egészen az 1979-es nyugdíjazásáig egy cigányzenekart vezetett a Kakukokban, a népszerű lajosmizsei étteremben. Az anyám és az apám közötti konfliktus és feszültség nyilvánvaló oka, hogy a művészet nem teremthet boldog családot. Amikor Magyarországra rákényszerítették a szocialista államot, apám eltökélt szándéka volt, hogy egyszerre apa és művész legyen. Bár én anyámmal nőttem fel, ő nem mondta el, hogyan találkoztak, miután megtagadott minden visszaemlékezést, kizárva életéből az apámat, és a vele eltöltött néhány év emlékét. Tulajdonképpen csak a napló néhány oldala említi 1947-et, amikor apám vándorszíntársulata Törökszentmiklóásra érkezett. A 18 éves anyám azonnal belehabarodott apámba és a vándorszíntársulat lehetőségébe. A napló igen tömören ír erről:

„Abban a színházi szezonban találkoztam háziurunk lányával, Hajdrik Magdolnával, aki rövidesen a menyasszonyom lett. 1947. július 19-én megvettem az első profi tangóharmonikámat 800 forintért. Elkezdtem tangóharmonikázni tanulni.” (Napló, 1947:17)

Apám minimalizálja anyám jelentőségét az életében, őt egyszerűen csak Magdaként említi. Anyám számára a szocialista éra mítosza, az iparban és mezőgazdaságban dolgozó nő, teljességgel a bebörtönzést jelentette. Apámon keresztül a színház viszont esélyt nyújtott egy új élet kezdéséhez, a „nőiessége megélhetéséhez”.²⁰ Egy újságkivágás és egy pársoros bizonyítvány tanúskodik ezekről az eseményekről. Mindketten, az anyám és apám is jártak Budapesten színiiskolába, a Nemzeti Színház művésznője,

Makay Margit (1891–1989) magántanulójaként. A Napló feljegyzése szerint: „1948. január 27-én színészvizsgát tettem. A vizsgáról készült képek, bekerültek a Magyar Nap című hetilapba. Készült egy kép rólam, illetve volt még egy kép az újságban egy másik emberről is” (Napló).

1948 nyarán mindketten a dél-magyarországi Mohács színházában játszottak, és a következő évben a vándorszíntársulattal utaztak. A társulatnak tagja volt a később híres színész, Agárdi Gábor (1922–2005) is. Ekkor készült az egyetlen kép, amely kettőjüket együtt mutatja a színházban; ez az egyetlen kép, ami mint házaspárról készült róluk. Bár mind a ketten mosolyognak a fotón, ez után írhatta az apám:

„Rakamaz városában elszabadult a pokol, mert titkos szerelmeslevelet kaptam egy női csodálomtól. Ez a házasságunk végét jelentette. Június 5-én a feleségem elhagyott, és hazament a szüleihez.” (Napló, 1949:21)

1950. február 11-ig éltek külön, majd eldöntötték, valahogy rendbehozzák a dolgokat. A Napló feljegyzései: „A temetés után hazamentem, és templomba mentem. Március 3-án, utoljára meggyóntam.” Az apám gyakran járt templomba, talán ez a jámborsága segítette meg a kapcsolatukat egy kis időre. Az összeköltözésnek eredményeként nővérem, Edit 1951 márciusában megszületett. A Napló tömören és óvatosan szólt kettejük problémás viszonyáról és a sztálinista állam nyomasztó jelenlétéről:

„Hercegszántó községében a hatóságok megállítottak minket, és október 7-én visszajöttem Lajosmizsére. Otthon folytattam a korábbi mesterségemet: kulturális programokat szerveztem, illetve hegedű és harmonika leckéket adtam. 1951 decemberében a helyi kommunista párti vezető megtiltotta a kulturális előadások szervezését, azzal érvelve, hogy az nem volt „iskolázott”. Ezt követően egy másik rendelettel a zenélést törvényen kívüli cselekedetté tették. De Isten mellettem volt! Egyik kollégám arra kért, hogy lépjek fel velük 1952. március 30-tól. Én az illegális vándorszíntársulattal tartottam, és csak június 2-án jöttem haza.” (Napló, 1952:24)

Nyilvánvalóan az apám nem találta az apaságot és a házaseletet kielégítőnek, és amilyen hamar csak alkalma adódott, csatlakozott egy másik utazó színtársulathoz, otthagya Lajosmizsét, és magára hagyta anyámat a csecsemő lányukkal és a szüleiével. Ez hamarosan visszafordíthatatlan hibának bizonyult három okból. Először is, a fiatal anyát támogatás nélkül hagyta magára egy csecsemővel, barátságtalan környezetben. Lajosmizse persze nem volt teljesen ismeretlen az anyámnak, már eltöltött ott egy kis időt azelőtt is, azonkívül pedig az anyám három testvére (Sándor, Imre, János) is ott lakott a családjával. Azonban velük az anyám kapcsolata valamilyen okból túl feszült volt. Másrésről, az anyám – talán nem szándékosan – neheztelt, amiért nem tudott az apámmal tartani a színházi körútra. Lényegében börtönben érezhette magát a házban, semmi másra nem jutott ideje, csak hogy gondozza a gyermeket.

A harmadik ok még fontosabb volt. Ez a rejtett családi történet egy másik nézőpontjára vonatkozik a háború végétől. A Naplóban nincs említés a település eseményeiről: például nincs említés arról, hogy miért döntöttek százak úgy, hogy a német

és magyar csapatkivonással megszöknek. Azonkívül homály fedi azt is, hogy hogyan tűnt el az egész zsidó közösség a faluból, és csak tért vissza néhányuk a háború után, de ők sem tudtak helyben megmaradni. A Napló csak az orosz felszabadításról beszél 1944 végén és 1945 elején. Miként szokásos, az apám távol volt, és visszatérve szembesült a szörnyű ténnyel: az apját és két féltestvérét összegyűjtötték, és elvitték a szovjet rendőrök. Csak néhány hétig voltak távol, valahol Kecskemét városa környékén, és amikor visszatértek, köztudomásúvá vált, hogy kegyetlenül elbántak velük. Az apám sosem merete említeni azt a tényt, hogy az anyját is elvitték tíz napra, és a szovjet hadőrség nem hivatalos rabja volt Kecskeméten. De a története, miként sok hasonló sors, a szocializmus államában tiltott téma volt. Ki merészelt volna beszélni a fosztogatásról, a gyilkolásról, erőszakról, jogtalanságról, amit a Vöröshadsereg katonáitól szenvedtek el? Ezek az események nem felejtődtek el, de abba a kategóriába estek, amit Pető Andrea a „csend összeesküvésének” hív.²¹

Amit ki tudtam deríteni – újra, nemcsak a Naplóból, hanem anyám más családtagjaitól is –, az a szörnyű tény, hogy a nagymamám hivatalosan is elmebetegnek nyilvánították, a kegyetlen bánásmód eredményeként. Voltak tiszta pillanatai, sőt néhány napja teljességgel normálisan zajlott; gyakran citerázott és mulatott szomszédokkal, barátokkal jókedvű légkörben. De a rokonok meséltek nekem szörnyű esetekről, percekéről, amikor teljességgel tudatán kívül volt és a szoba közepére székelt, vagy épp a kertben táncolt meztelenül, sikoltozva, nem tudva magáról.

Ez a falusi környezet messze Budapesttől, ahol a kommunista párti ideológusok a Ratkó Anna sztálinista egészségügyi miniszter nevével fémjelzett családpolitikát termelték, 1951-ben kezdődött, amikor a nővérem született. Ilyen környezetben persze szinte kötelező jelleggel történnie kellett még néhány nem normális dolognak, mint ahogy történt is. 1953. szeptember 8-án, amikor anyám hathónapos terhes volt velem, történt egy baleset, ami a nővérem életébe került. Így mesél erről a Napló:

„Életem legszomorúbb napja következett be ebben a szezonban. Figyelmetlenül, az ő szokásos veszekedős természetével, a volt feleségem egy forró vízzel teli edényt rakott a padlóra, közel ahhoz, ahol az én gyönyörű két és fél éves kislányom, Edit, játszott. A kislányom beleesett a vízbe és olyan súlyosan leforrázta magát, hogy egy nap hihetetlen szenvedés után, 1953. szeptember 8-án, meghalt. Én már csak a kórházban láttam szeretett kislányomat. Ezzel fejeződött be a házasságunk, ami már eleve is nagyon közel állt ahhoz, hogy befejeződjön.” (Napló, 1953:45)²²

Az elválás

Ezután az anyám és az apám nem tudtak tovább együtt élni. A tudásom az anyám történeteire alapult, és egész életemben azt hittem, hogy a nővérem halálát a nagymamám értelmi fogyatékosága okozta. Mindezekkel a személyes traumákkal csak egy út maradt az apámnak, hogy visszatérjen az életbe: szórakoztatni másokat, megnevetetni őket mint zenész, vagy ami még ironikusabb, mint cirkuszi bohóc. Születésemkor, 1953. november 7-én, az apám fellépéssel foglalatzkodott abban a miliő-

ben, ami egyre inkább fájó pontja volt az államnak, annak az államnak, amely minden művészetet a kapitalista és burzsoá múlt maradványának tekintett, amit el kell pusztítani, és teljesen újra kell szervezni. De azokra az időkre az apám identitástudata, mint művész és előadó, kialakult. Újból útra kelt, és csatlakozott egy utazó cirkuszhoz.

Minden sztálinista retorika mellett, az apám és az anyám nem illeszkedett a szocialista családmódelbe, ami a „partnerségre építkezik, ahol a férj és a feleség, illetve a felnőtt gyermekek hozzávetőlegesen ugyanabban a pozícióban van, felelősség és autonómia tekintetében”.²³ A sors furcsa fintora, hogy akármennyire is menekülni akart, anyám mégiscsak az állam kiszolgáltatottjává, dolgozójává vált.²⁴ Miután megszülettem, anyám először Budapestre, utána a vidék jelentős körbebarangolását követően, a szülőhelyére költözött velem. Budapesten találkozott a második férjével, nevelőapámmal, Honti Lajossal, aki rendőr volt és három fiú apja, még az előző házasságából. Egy másik csonka család, ez már messze volt a szocialista normától.

A szüleim az 1950-es évek végét és az 1960-as éveket gyakran kegyetlenül nyílt és olykor csak szimbolikus gyermekelhelyezési perrel töltötték. Viszont a bíróság az anyámat támogatta, az apámat pedig gyerektartási díj fizetésére kötelezte, egészen 18 éves korom betöltéséig, azaz 1971-ig. Amikor az anyám megkapta a szakács szaklevelét, 1961-ben, Cegléden, végtére is sikerült visszanyernie és felépítenie új önmagát azáltal, hogy teljességgel szakított a múltjával. Különvált apámtól, maga mögött hagyva a színi karriert egy jó célért, és győzedelmeskedett mint erős és független anya és kenyérkereső.²⁵

De miként azt a Napló egyértelműsíti, a bíróság döntése és a szocialista állam gyermekvédelmi politikája nem más volt, mint a csata állandósítása a két szülő között. Egyszer az apám úgy döntött, hogy elrabol az anyám budapesti otthonából:

„1955 februárjában, Magda egyszerűen elvitte a fiamat, Budapestre ment, és odaadta őt egy nőnek, hogy vigyázzon rá. A gyerek megfázott a fűtetlen lakásban, és kiütéses lett. Február 10-én engedélyt kaptam a városi Tanácstól, és egy nővérral betörtünk a házba, és elvittük a fiút a gonosz nőtől. Azonnal gondoskodtam gyermekotthonról a fiamnak, ahol megdöbbenek, hogy milyen rossz állapotban van. Így mentettem meg a fiamat a gondatlan anyjától. Március 23-án az anyja a nővéréhez vitte Kengyelre. Azóta nem láttam a fiamat.” (Napló, 1955:36–37)²⁶

Ami tisztán kiolvasható ezekből az oldalakból az, hogy mindkét szülőm úgy érezte, a cselekedete jogos volt. Apám önéletrajzi elbeszélése, ehhez hasonlóan, definiálni törekszik az apám új identitását, mint aki csak most vált el, szerető apa, egyedülálló férfi, illetve védelmezője és feje egy törött, de létező családnak.²⁷ Furcsán, de nem kivételesen, ebben a redefiniálásban állandóan konfliktusban volt a szocialista állammal, bár ő úgy gondolta, és a rokonok, szomszédok, sőt az ismerősök véleménye szerint is ez így volt, hogy egy békés, csendes, és udvarias ember volt.²⁸

1955-ben, amikor az Ifjúsági Cirkusszal utazott, egy szerencsétlen elszólását aránytalanul eltúlozták, és politikainak értelmeztek. Semmi kétség, az apámnak már volt problémája a rendőrséggel előtte is, többnyire vallásos világnézete miatt, de az

1956-os forradalom helyi eseményeibe is belekeverték. A tulajdonképpeni történet csak különböző darabokból állítható össze, a források gyakran ellentmondóak, és ami engem illet, mint mindazok, akik túl fiatalok voltak, hogy emlékezzenek 1956 eseményeire, nekem sem áll módomban elmondani, hogy mi is történt pontosan azokban az időben. A kádárista időszak legnagyobb részében, 1957-től 1988-ig, a társadalom némaságra volt ítélve, és hivatalos hazugságok sorát kaptuk: az ellenforradalom hullágnak mozgalmá, csöcselék okozta nyugtalanság, sürgős felfordulás, a kapitalisták próbálkozása, hogy megdöntse a kommunista kormányt. A személyes dokumentumok újrafelfedezésével a közömbösségem és részleges ismeretem a hivatalos propagandában megváltozott.²⁹

Amikor a polgárok összegyűltek Lajosmizse terén, radikálisok egy kis csoportja arra bízta a jelenlévőket, hogy fegyvereket vigyenek a helyi rendőrállomására.³⁰ Néhány rendőr elbarikádozta magát a zárt ajtó mögé, és amikor a városiak összegyűltek a kapitányság előtt, valaki kilőtt az ablakon, és megölt két ártatlan tüntetőt. Eközben a fő gyülekezet a központi téren volt, ahol egy kicsiny előadást szerveztek: az emberek hazafias dalokat énekeltek, zenéltek, és beszédeket mondtak. A kultúra egyik képviselőjeként, és mint előadó is, az apám úgy érezte, jogosan, hogy ez megint csak az ő perce. Csupán ezt a néhány sort olvashatjuk a naplójában:

„1956. november 13-án újból Budapestre mentem. Mivel mindenki sztrájkolt, nem közlekedtek a buszok és a vonatok. Egy teherautó vett fel, ami a fővárosba szállított ételt a forradalmároknak. Megrázó volt látni, hogy milyen pusztítást végeztek az Üllői és a Rákóczi úton.” (Napló, 1957:51)

Később leírja, az ő szokásos tényközlő stílusában, hogy tulajdonképpen mit is tett a forradalom napjaiban:

„1957. március 10-i éjszaka folyamán rendőrök jöttek, és elvittek engem. Egy dologban voltam bűnös. A forradalmi program alatt elszavaltam egy hazafias verset, a „Talpra magyart!”. Ezért 10 napot voltam börtönben. Április 20-án a Boldog Cirkuszhoz csatlakoztam egy országos körútra.” (Napló, 1957:51)³¹

Paul Bouissac találó megjegyzést tesz a cirkuszokra való hivatkozásával, amikor azt mondja, hogy „bizonyos negatív, vagy kellemetlen szituációkat általánosan cirkusz-félének karakterizálunk.”³² A metafora alapján érvelhetünk amellyel, hogy az 1950-es évek miliője valóban szocialista cirkusz volt. Mialatt tízezrek választották az emigrációt, százakat-ezreket végeztek ki vagy ítélték életfogytiglani börtönbüntetésre, 1957 tavaszára az élet visszatért a „normális kerékvágásba”. A forradalmárok tárgyalásai példaként emelkedtek, a gyárak lassan újra termelni kezdtek, és idővel a szocializmus nyertesként kerekedett felül. A vidéki művészet is komoly újításokat kapott: az utazó cirkuszok a szórakoztatásaikkal, vadállataikkal, akrobatáikkal kapóra jöttek az államnak a legitimitás keresésében. Lassan az ország megkezdte az útját a „gulyáskommunizmus” felé. Az apám egyike volt a szerencsés néhányaknak: nem kapott börtönbüntetést, hanem megúszta az eseményeket néhány pofonnal. Ez az informá-

ció valószínűleg túl riasztó volt ahhoz, hogy említse a naplójában, és nekem is csak a nagybátyám mesélte, aki még 1989-ben is csak suttogta a történetet. Talán ez a piciny győzelem – az életben maradás – bízta az apámat, hogy megkezdje kampányát anyám és az állam ellen. Bohócként, illetve cirkuszokban és éttermekben muzsikáló zenészként akarta mutatni, hogy a történetek ellenére még mindig boldogul, és az élete az ő irányítása alatt van. Ez az év volt, amikor feljegyezte a naplójában, hogy az anyám kezdeményezte a gonosz peres eljárást a gyermekelhelyezésért. Az igazi nyugtalansága az volt, hogy olyanná váljon, aki elég pénzt keres, hogy fenntartsa a házat, gondoskodjon az öregedő szüleiről és persze, hogy kapcsolatot tartson velem. A hatósági problémái között az apámnak csak egy incidensnél kellett a rendőrség segítségére számítania egy családi veszekedés folyamán, amit az anyám tulajdonképpen mint „családi cirkuszt” jellemezett:

„1959. március 16-án meglátogattam a fiamat Jászkarajenőn, a faluban, ahol abban az időben éltek. Az anyja szélsőségesen agresszív volt velem; üvöltözött, hogy nincs jogom a gyereket látogatni. A rendőrségre mentem és rendőri kíséretet kértem. Egy rendőr velem jött. Elmentünk a boltba, ahol 600 forint értékben vettem ajándékot a fiamnak. Utána mindketten az óvodába mentünk meglátogatni a fiamat. A rendőr megkérdezte, hogy fizetek-e gyerektartást. Mondtam neki, hogy igen (250 forint havonta), és ez volt, amiért jogom volt meglátogatni.” (Napló, 1959:59)³³

Nincs kérdés bennem, hogy a szüleim el akarták kerülni az ilyen találkozásokat és a rendőrségtől való függést, mikor velem foglalkoznának. Van még néhány bejegyzés a naplóban, amely említi kettőnk találkozását. Olyan találkozásokat, amelyekről az anyám valószínűleg tudott. Viszont van néhány, amelyet az apám és az anyám két bátyja titokban készítettek elő.

Minden nehézséggel együtt az apám próbált kapcsolatot tartani velem anyagi dolgokon keresztül is. Magát megfeszítve vásárolt és küldött nekem ajándékokat, amiket csak ritkán kaptam meg. Csak azután, miután a Naplót olvastam, tudatosult bennem, hogy milyen sokat is küldött, és mennyit hazudott az anyám ezzel kapcsolatban. Meggyőződtem, hogy a legtöbbjét nem kaptam meg. Apám nagyon szomorú volt, amiért az erőlködése hasztalan volt, és semmi hírt nem hallott felőlem. Valószínűleg ekkor készítette azt a fényképet, amellyel mutatja, hogy elfordult a világtól, amelyen a kamerával háttal van.

A csomagok és az üzenetek megállításával az anyámnak sikerült megszereznie a korlátozó határozatot az apám ellen. Ahogy sokszor mondta nekem: „Zaklatott engem, sürgős felfordulások okozva a családban.” Ez nyilvánvalóan működött, és az apámnak fel kellett adnia az összeesküvését az anyám ellen, az erőfeszítéseit, hogy tartsa a kapcsolatot velem, illetve, hogy megtartsa apai identitását. Mint muzsikus szerényen keresett, de csak egyszer panaszkodott a nehézségekről a Naplójában: miként gondoskodik a szüleiről, és használja fel a nehezen megkeresett pénzt, hogy felújítsa a házat és a kertjét. A szomszédok elmondása szerint mintakertje volt, a virágok, gyümölcsök és a zöldségek birodalmában élt biztonságban, nyugodtan.

Bizonyára nehéz évek voltak ezek számára, de nem adta fel, mint az utolsó napló-bejegyzése tanúsítja: „Van hitem és reményem” (Napló, 1964: 80). Biztosan szüksége is volt mind a kettőre, ahogyan egyre magányosabbá vált: 1968-ban eltemette a nevelőapját, 1976-ban pedig az édesanyját. A Munkakönyve szerint 1979-ben hagyta abba a zenélést a Kakukokban, amit hamarosan utána le is bontottak. 1980. február 9-én új hivatalos státuszt kapott: nyugdíjazták. A szocialista szórakoztatóipar is lassan leáldozott, az éttermi cigányzene is elhalóban volt. Apám nem sokáig élvezhette a kertészkedést, 1981-ben agyvérzés vitte el.

Teljesen külön élve az apámtól, az anyám és a nevelőapám 1974-ig próbáltak harmonikus családot alakítani, a mesterkéltség viszont valójában nem volt sem harmonikus, sem egység. Tudom, hogy az anyám boldogtalan volt, és elégedetlen a második férjével, bár kamaszként ezt próbálták velem nem éreztetni. Anyám valószínűleg rájött, hogy a szocialista állam ígéretei kiüresedtek, ha egyáltalán voltak ilyenek. Családunk kevésbé felelt meg a szocialista ideálnak – kiegyensúlyozott, békés, tiszteletteljes. Nekem, mint Ratkó-gyereknek, esélyem sem volt bekerülni egyetemre, bár dédelgettem ilyen álmokat. Abban az évben döntöttünk: anyámmal elhagytuk Magyarországot turistavízummal a zsebünkben. Hathónapi keserves németországi „Gastarbeiter” lét után, ami a többmilliónyi olasz, görög, jugoszláv és spanyol vendégmunkás sorsát jelentette, kivándoroltunk az Amerikai Egyesült Államokba. De elég furcsán, még bevándorlóként is Amerikában, folyamatosan kísértett minket a korábbi családunk. Először is, az anyám második férje döntött, hogy válópert nyújt be az anyám távollétében, ami teljesen összetörte az anyámat. Nem tudva, hogy mit csináljon, és hogyan harcoljon a jogaiért, sokat sírt. Én nem értettem a könnyeit, úgy hittem, ez a legjobb dolog, ami történhetett vele, és Amerika megold mindent.

Tévedtem. Száműzetésben élt, messze a szülőhazájától saját lakásunkban. Anyám könnyeket hullatott nemcsak az elveszett évekért, de a fiatalságáért, minden szertefoszlott reményéért is. Hiába volt barátja (az olasz taxisofőr, Rossi, aki Dél-Olaszországban épített házat), aki imádta, folyamatosan arról beszélt, hogy milyen gonoszok a férfiak, és hogy a nők milyen gondatlanok tudnak lenni. Azt is mondta, ha újramezhetné az életét, soha nem házasodna meg. Ironikus ugyan, de ellenérzéseket táplált a nőkkel szemben is: neki minden nő szajha volt. Azt is érezte beszélgetéseink során, hogy az állam volt minden probléma fő okozója. Így a magyar államot, a szocialista mítoszt vádolta, amelyik a politikai modorával nem engedte, hogy azzá váljon, ami egész életében lenni akart; nem támogatta egy valódi szakma keresésében. Lassan ráébredt arra a feminista gondolatra, hogy a nők csak addig jók az államnak, ameddig hajlandók csendben maradni, szülni és dolgozni. Úgy érezte, hogy senkit sem érdekeltek az erőfeszítései, amiben ő majd' megszakadt. Élete végén minden energiáját arra használta, hogy az állammal és a második férjével harcoljon. Azt akarta tőle, hogy fizessen neki mindenért – az elvesztett éveikért, a meg nem valósult álmakért, és minden fájdalomért. Nem értettünk egyet, én hajlandó voltam felejteni, a jóval ellensúlyozni a rosszat.

Azon a megrázkódtatáson kívül, amit a második férje okozott neki, foglalkoznia kellett a múlt egy sokkal mélyebb, sokkal zavaróbb sebével is. 1981-ben egy nap nem várt levél érkezett a nagybátyámtól, ami arról szólt, hogy az apám agyvérzést kapott, és a regionális kórházba vitték, Kecskemétre. Úgy döntöttünk, hogy felhívjuk őt annak reményében, hogy jóvátegyük mindazt, ami elveszett. Mindaz, amit tenni tudtunk, néhány szó váltása volt az apámmal; negatív jóvátétel a két évtized várakozásért, amíg nem hallott felőlem. Két nap múlva meghalt, két képet tartva a kezében: az egyikén én voltam vele, a másik az egyedüli kép volt, amin ő és anyám együtt vannak. Csak ezek a képek voltak vele, hogy búcsút vegyen tőlünk, de szomorúan – és különös módon – nem egy kép, amin mindannyian együtt vagyunk. Most arra lennék kíváncsi, hogy vajon készült-e egyáltalán ilyen kép is valaha. Bár nehéz, de vallom: nem egészen lehetetlen kibékíteni a múltat a jelenrel.

Nem szokványos következtetések egy nem szokványos autoetnográfáról

Az itt felvázolt történet, el kell ismernem, ismert is, meg szokatlan is. Lehetővé teszi a személyes bepillantást egy bensőséges családi történetbe, egy tragikus családi élettörténetbe, ami a pártállam időszakát jellemezte. Sőt az ilyen személyes történetek és családrajzok – ami az antropológiai és történelmi írásoknak esszenciája –, megragadóak, a társadalmi élet miniatűrjei, amelyek egy sor kérdést vetnek fel úgy a túlélőknek, mint a kutatóknak egyaránt. Mit kezdhetünk a naplók és visszaemlékezések írott elbeszélésbe foglalásával? Mi a haszna az ilyen forrásokból az egyéneknek, a kutatói közösségeknek, mit érthetünk meg ezekből az antropológiai rekonstrukciókból, a közösséggel és az állammal kapcsolatban? Ezekre a kérdésekre nem kaphatunk egyszerű vagy világos válaszokat, csak megkísérelhetjük a narratívák többsikű értelmezését, boncolgatását. Anélkül, hogy teoretikus kérdések irányába terelném a mondandómat, érdemes gondolkodni azon, hogy hogyan közelítsük meg ezeket a történeteket: mint tényleges „beszámolókat”, „story-like” élményeket, ahogyan a szociológus Terry Orbuch írja?³⁴ Vagy többek annál: olyan többsikű narratívák és „elbeszélések”, amelyek értelmezéséhez, akármennyire is fájó, hozzá kell látnunk, ahogyan Renato Rosaldo tette az után, hogy terepmunka során balesetben elvesztette feleségét?³⁵ A válasz egy bizonytalan igen mindkettőre, de az is érdekelt engem az elemzés során, hogy a családi történetek, főleg a naplószerű jegyzetek hogyan állnak össze, hogyan működnek, és ezek segítségével hogyan tudjuk mérlegelni a megélt és hallott (halott?) múlt eseményeit.³⁶ A családtagjaim ezeket használták, hogy felépítsék önmagukat, elrendezzék nézeteiket, és elhelyezzék magukat a múltban az elbeszélés feldolgozásán keresztül. Tisztán látszik a fentiekből, hogy van egy alapvető jótékony haszna a személyes történeteknek, naplóknak és önéletrajzoknak: a határozott közelsége a múlt eseményeihez. Olvasni ilyen múltbeli dolgokról gyakran gépies feladat, ami nem ad lehetőséget, közelségérzetet a résztvevők saját tapasztalataikhoz. Azonban sokkal fontosabb, hogy szükséges beismerni – és be kell, hogy valljam: ez az alapja az én önéletrajzi, családi néprajzomnak –, hogy a személyes (családi) tör-

ténetek, akárcsak a kollektív és társadalmi történetek, hazugsággal, kibúvókkal, és elhallgatásokkal teltek lehetnek. Önéletrajzi családi elbeszélések támogathatják az elveszett érzések felfedezését, és az ismert vagy hivatalos történelemmel ellentétes verzióknak a mérlegelését.

Visszaemlékezni és újra felszínre hozni a múltat sosem egyszerű: biztosan távol áll egy jó kedélyű vállalkozástól; minél többet kutatunk, annál több olyan tényezőjét áshatjuk elő az életünknek, aminek elfogadására nem vagyunk készek. Így éreztem én is, amikor az 1990-es évek elején visszajöttem Magyarországra, és letelepedtem apám kisvárosában, a szülőhelyemen. Nem igazán voltam felkészülve arra, mi vár rám itthon. Folyamatosan arra emlékeztettek, hogy mennyire hasonlítok az apámra; a szemem, a testalkatom és a beszédstílusom. Megint mások azt állították, hogy az arcom az anyáméra hasonlít. Minden arra emlékeztet minket: nincs menekvés az örökségtől, ami alkot minket, és tesz azzá, amik vagyunk. Tudatosult bennem is, hogy nem kéne, és nem is tudunk megszabadulni az ősök árnyékától, ami terhes lehet azoknak, akik nem állnak készen az ilyen örökségek elfogadására. Az antropológus Peter Loizos egy ciprusi szólás igazságára hívja fel figyelmünket: minden fának van árnyéka.

Noha nem könnyű ilyen retrospektív módon megítélni vagy bírálatot mondani arról, hogy jó vagy rossz a hazugság vagy a tagadás, ami megtörtént a családom történeteiben, illetve ahogy általában a társadalomban, a politikában vagy éppen az akadémiai élet területein is.³⁷ Mindazonáltal sok kérdés maradt megválaszolatlanul. Egyre fontosabbá válnak, amikor azok a szerzőre vonatkoznak, vagy a tudósra, aki szembesül a terepmunka fájdalmas oldalával, vagy amikor a kutatással a hazatérés is összefonódik.³⁸ Ami a múlt személyes nézőpontját illeti, a válaszok különbözőek arra a kérdésre vonatkozóan, hogy vajon a szülőknek igaza van-e, amikor megtagadják a gyermekektől a múltjukat azért, hogy megóvják őket a sérülésektől. Erre nézve az elmúlt évszázad történései bőséges munícióval szolgálnak.

Az önéletrajzi történetem alapján nem hinném, hogy tévednék, ha azt hangsúlyozom, hogy az egyéneknek, mint a családoknak és közösségeknek is, szükséges a múlt emlékezni, még akkor is, ha az emlékek bántóak, és fájdalmas sérülésekkel teltek. Akkor jó, ha az emlékezés és az emlékeztetés rítusai kiegyensúlyozottak, és nem tagadni vagy mellőzhetően büszkélkedni akarnak, hanem tisztességesen és árnyaltan fogalmazzák mondanójukat. Mi több, nekünk tudósoknak és oktatóknak hatalmas hasznot hozhatnak a terepmunkán és résztvevői megfigyelésen túl a naplók és az önéletrajzi családi narratívák, beszámolók. Egy napló olvasása olyan, mintha „visszatérnék egy korábbi terepre”, amikor az olvasó-narrátor maga is „kutatóvá, terepmunkássá válik”.³⁹ Az ilyen sokoldalú emlékezési módok mint ha éreztetnék velünk, hogy mi is ott voltunk.⁴⁰ Oktathatnak minket úgy, ahogy a könyvek, filmek és kívülálló elbeszélések nem tudnak. Az érzelmek és a történelmi eseményekhez való személyes közelség megváltoztathatja a környezetet, a világot számunkra, az adatközlők számára, és azok számára is, akikkel megosztjuk a történeteket. Utolsó cselekedetem a családi béke helyreállítására anyám 1993-ban bekö-

vetkezett halála után történt. Újratemettem apámat, anyámat és kistestvéreimet egy közös, családi sírba. Most már békében nyugodhatnak, ahogyan a múltban nem volt lehetőségük: együtt.

Jegyzetek

- 1 Korábbi angol nyelvű tanulmányaimban többször írtam a családtörténet és a személyes antropológia szükségességéről: László Kürti: Homecoming: Affairs of Anthropologists in and of Eastern Europe. = *Anthropological Today* 12, 3 (1996) 11–15. o.; Cameras and other gadgets: Reflections on fieldwork experiences in socialist and post-socialist Hungarian communities = *Social Anthropology* 7, 2 (1999) 169–187. o.; The socialist circus: Secrets, Lies, and Autobiographical Family Narratives. In: Breckner, Roswitha, Kalekin-Fishman, Devorah, and Mieth, Ingrid (eds.): *Biographies and the division of Europe: experience, action, and change on the 'Eastern side'*. Leske u. Budrich, Opladen, 2000. 283–302. o.
- 2 Berliner, David *The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology*. = *Anthropological Quarterly* 78, 1 (2005) 197–211. o.; Bogue, Ronald. *Deleuze's way: Essays in transverse ethics and aesthetics*. Ashgate, Aldershot, 2007; Boyer, D.: *Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Europe*. = *Public Culture* 18, 2 (2006) 361–382. o.; Boym, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York, 2001. A poszt-szocialista nosztalgia kritikájáról lásd: László Kürti: *Nomadism and nostalgia in Hungary*. In: M. Palmberger and J. Tosic (szerk.): *Memories on the move*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 217–246. o.
- 3 Az autoetnográfia egyik első elméleti megközelítését lásd: Walter Goldschmid: *Anthropology and the coming crisis: An autoethnography appraisal*. = *American Anthropologists*, 79, 2 (1977), 293–308. o. Az etnográfiai „én”-ről lásd: Peter Collins and Anselma Gallinat (eds.): *The ethnographic self as resource*. Berghahn, Oxford, 2010; Carolyn Ellis: *The Ethnographic I. A Methodological Novel about Autoethnography*. Altamira, Oxford, 2004.
- 4 A kérdéskört antropológiai nézőpontból taglalja Adrian C. Mayer: *Anthropological memories*. = *Man*, 24, 2 (1989), 203–218. o.
- 5 Julia Kristeva: *Desire in language*. In: Kelly Oliver (szerk.): *The portable Kristeva*. Columbia University Press, New York, 2002. 101. o.
- 6 Roy Schafer: *Aspects of internalization*. International University Press, New York, 1968. 339. o.
- 7 Edmund E. R. Leach: *Tribal ethnography: past, present, future*. = *Cambridge Anthropology* 11, 2 (1987) 1. o.
- 8 A Szondi Lipót által kidolgozott elméletéről lásd Balogh Klára et al szerk.: *Transzgenerációs történetek. Örökül kapott traumák és feldolgozásuk*. HVG Zrt. Kiadó, Budapest, 2021.
- 9 Peter Loizos: *Confessions of a vampire anthropologist*. = *Anthropological Journal on European Cultures*, 3, 2 (1994) 39–54. o. Loizos szülei elváltak, ezért nem ismerhette meg apját, és érezte azt, hogy vissza kell térnie kutatni Ciprust.
- 10 *Life sentences. Aspects of the social role of language*. John Wiley & Sons, London, 1976. 44. o.
- 11 Rom Harré, uo. 45. o.
- 12 John A. Barnes: *A pack of lies. Towards a sociology of lying*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 12–13. o.
- 13 Adrienne Rich: *A. On lies, secrets, and silence: selected prose 1968–1978*. Virago, London, 1980. 188. o.
- 14 Snyder, C. R.: *Reality negotiation: From excuse to hope and beyond*. = *Journal of Social and Clinical Psychology* 8 (1989) 130. o.
- 15 Catherine Portuges, *Screen memories: The Hungarian cinema of Márta Mészáros*. Indiana University Press, Bloomington, 1993. 35. o.

16 A parasztság történetének hasonló feldolgozását lásd: Tamás Hofer és Péter Niedermüller (szerk.): *Life History as Cultural Construction/Performance*. MTA Néprajzi Intézet, Budapest, 1988.

17 B. Gál Edit: *Az Almásyak birtoklása Heves és Külső-Szolnok vármegyében a XVII–XVIII. században*. = *Agria* 41. Az Egri Múzeum Évkönyve. Szerk.: Petercsák Tivadar–Veres Gábor. Eger, 2005. 217–250. o. *Az Almásy grófok érdekes családtörténetét lásd: Gróf Almásy Dénes, A zsadányi és törökszentmiklósi Almásy grófok*. Kétegyháza, 1903 = <http://real-eod.mtak.hu/5408/1/000905370.pdf>. Letöltés 2022. 05. 15.

18 A város történetének monografikus feldolgozását lásd: Kürti László: *Lajosmizse: falu, pusztá, község, város*. I–II. kötet, Mizsetáp Kft., Lajosmizse, 2019.

19 Apám szisztematikusan Kürthyként használta nevét, bár ezt minden dokumentum cáfolja. A Napló bejegyzéseire a továbbiakban zárójeles szövegekben, a vonatkozó év és az oldalszám megadásával hivatkozom.

20 Pető Andrea: *Memory unchanged. Redefinition of identities in post-war Hungary*. In: Andor E., Pető A. és Tóth L. G. (szerk.): *CEU History Department Yearbook 1997–1998*. CEU, Budapest, 1999. 141. o.

21 Pető Andrea: *Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete*. = *Történelmi Szemle* XLI. 1–2. (1999) 85. o.

22 Egy másik dokumentum is volt az apám birtokában ezzel a szörnyű esettel kapcsolatban: egy hivatalos levél a helyi, lajosmizsei, szociális bizottságtól, amely bizonyítja, hogy Hajdrik Magdát terheli a teljes felelősség lánya 1953. szeptember 8-i haláláért. Ezt lepecsételték és néhányan aláírták, a kelte pedig: 1956. január 6. Az apám nyilvánvalóan ezt használni akarta a gyermekelhelyezési per meghallgatásában. A bíróság viszont inkább hitt az anyának, mint a művész apának.

23 András Hegedűs: *The structure of socialist society*. St. Martin's Press, New York, 1977. 167. o.

24 László Kürti: *The Wingless eros of socialism: nationalism and sexuality in Hungary*. = *Anthropological Quarterly* 64, 2 (1991) 55–67. o.

25 Az egyetlen dolog, ami a színészi múltjára utalt, egy sorozat megrendelt fotó önmagáról. Ezeken csábítóan, mint egy szépséges géna, mutatkozott.

26 Az említett levél, a kilencedik jegyzetben szintén említést tesz erről az eseményről. Ezt a levelet hivatalos bizonyítékként használták arra nézve, hogy az anyám alkalmatlan szülő, és képtelen gondoskodni rólam.

27 Miként érintőlegesen írja: „Mióta megkaptam a jogot a házunkra – a szüleimért tett szolgáltatásaim fejében – a fizetésem egyre kevesebb és kevesebb lett, főleg mióta négy emberre kellett keresnem. A négy ember alatt az apámat, az anyámat, a fiamat – akinek minden hónapban gyerektartást küldök – és végül magamat értem.

28 A naplójában írja apám: „Sosem nyúltam mások dolgaihoz. Nem szeretek másokat kínozni, sosem hazudtam még az életemben. Iszok alkoholt – csak édes likőröket, és tudva hol a határ. Sosem voltam részeg, és úgy hiszem, nem is leszek... Nem szeretek dohányozni... Rendszerint sosem káromkodok” (Napló, 1955:4).

29 Sajnos az apám naplójában csak néhány sor szól arról, hogy mi is történt, és néhány sort ki is húzott, nyilvánvalóan azért, mert félt a következményeitől.

30 A történet feldolgozását lásd: Kürti László: *Lajosmizse*, i. m. II. kötet, 22. fejezet.

31 Más visszaemlékezések alapján ez a történet elég hitelesnek tűnik. Néhány helyi lakos, aki aktív résztvevője volt az 1956-os eseményeknek, még most is emlékszik az apám szereplésére az összetakolt színpadon. A lajosmizsei 1956-os eseményeknek van két elbeszélése, az egyik Páldeák Jánostól, aki börtönbüntetést is kapott a részvétele miatt, illetve a rendőröktől, akiket a gyilkosság felelőssége terhelt (de később felmentették őket). Páldeák szerint 1956. október 26-án, késő délután vagy a koraesti órákban, csoportok gyülekeztek a főtéren, ünnepi hangulatban. És itt említik meg az apámat a következőkben: „Szikora Laci megkapta a mikrofont” (lásd „Kik voltak? Mit akartak?” = *Lajosmizse és Vidéke*, 1991. II. 11. sz. november, 11. o. 3.). A dal, amit az apám énekelni kezdett, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hazafias Kossuth-nótája volt, amit mindenki „Talpra magyar!”-ként emlegetett, ám Petőfi Sándor Nemzeti dal című verse.

32 Paul Bouissac: *Circus and culture. A semiotic approach*. Indiana University Press, Bloomington, 1976. 6–7. o.

33 A kicsiny település, Jászkarajenő néhány kilométerre van Törteltől. Az anyám és a bátyja, Sándor dolgozott Jászkarajenőn néhány évig. Abban az időben 600 forint apám félhavi fizetése volt.

34 Terry L. Orbuch: *People's Accounts Count: The Sociology of Accounts*. = *Annual Review of Sociology* 23 (1997) 459. o.

35 Renato Rosaldo: *Culture and truth. The remaking of social analysis*. Beacon, Boston, 1993. 127–143. o.

36 Lásd például a tanulmányokat a következő kötetben: Judith Okely and Helen Callaway (eds.): *Anthropology and autobiography*. Routledge, London, 1992.

37 F. G. Bailey: *The prevalence of deceit. Cornell University Press, Ithaca, 1991*. Saját elemzésem a témáról: László Kürti: *Strictly Confidential Anthropology: Post-Truth, Secrecy and Silence in Society and Academia in Hungary*. = *Ethnologia Polona*, 42 (2021) 79–89. o.

38 Erre nézve két klasszikus elemzés: James Clifford: *Spatial practises: Fieldwork, travel and the disciplining of anthropology*. In: A. Gupta és J. Ferguson (szerk.): *Anthropological locations*. University of California Press, Berkeley, 1997. 185–222. o.; Michael Houseman: *Painful places: ritual encounters with one's homelands* = *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4 (1998) 447–467. o.

39 Mayer: *Anthropological memories*, i. m. 216–217. o.

40 A múltbeli dolgokra való emlékezési módokról lásd a *Multimodality & Society* folyóirat 2021. 1. 3. speciális számát.

Bükkszentkereszt

